BADIIY MATN TARJIMASIDA INSON VA SUN'IY INTELLEKT TARJIMASINING QIYOSIY XUSUSIYATLARI: OSKAR UAYLDNING "THE PICTURE OF DORIAN GRAY" ASARINING O'ZBEK VA XITOY TARJIMALARI MISOLIDA

Raximova Dilnoza Abdullayena
E-mail: dilya_5757@inbox.ru
https://doi.org/10.5281/zenodo.23219349

Annotatsiya. Mazkur maqolada badiiy matn tarjimasida inson tarjimoni va sun'iy intellekt asosidagi tarjima tizimlarining yondashuvlari qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqot obyekti sifatida Oskar Uayldning "The Picture of Dorian Gray" ("Dorian Greyning portreti") romani hamda uning o'zbek va xitoy tillaridagi tarjimalari tanlangan. Tadqiqotda inson tomonidan amalga oshirilgan tarjimalar sun'iy intellekt vositalari yordamida olingan tarjima variantlari bilan qiyoslanadi. Tahlilda semantik aniqlik, badiiy obrazlilik, metafora va frazeologizmlarning tarjimasi, madaniy birliklarning ifodalanishi, uslubiy ekvivalentlik hamda kontekstni anglash kabi mezonlarga e'tibor qaratiladi. Tadqiqot natijalari sun'iy intellekt tarjima jarayonida yuqori darajadagi leksik va grammatik moslikni ta'minlay olishini, biroq badiiy-estetik ma'no, yashirin konnotatsiya, ironiya va madaniy kontekstni to'liq qayta yaratishda inson tarjimonining ustunligini ko'rsatishga qaratilgan. Shu bilan birga, inson va sun'iy intellekt imkoniyatlarini birlashtiruvchi gibrid tarjima modeli badiiy tarjima sifatini oshirishning istiqbolli yo'nalishi sifatida taklif etiladi.

Kalit so'zlar: badiiy tarjima, inson tarjimoni, sun'iy intellekt, mashina tarjimasi, qiyosiy tarjimashunoslik, Oskar Uayld, "The Picture of Dorian Gray", o'zbek tili, xitoy tili, ekvivalentlik, metafora, madaniy kontekst.

Kirish. XXI asrda sun'iy intellekt texnologiyalarining jadal rivojlanishi tarjimashunoslikka ham sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Ayniqsa, neyron tarmoqlarga asoslangan tarjima tizimlari va generativ sun'iy intellekt vositalari matnlarni bir tildan ikkinchi tilga tezkor tarjima qilish imkoniyatlarini kengaytirdi. Biroq badiiy matn tarjimasi oddiy axborot uzatish jarayonidan farq qiladi. Badiiy asarda muallifning individual uslubi, metafora, ramz, kinoya, emotsional-ekspressiv birliklar, milliy-madaniy komponentlar va estetik ma'no bir butun tizim sifatida namoyon bo'ladi.

Shu sababli badiiy tarjimada asosiy masala faqat "nima deyilganini" boshqa tilda ifodalash emas, balki "qanday aytilgani" va "o'quvchida qanday estetik taassurot uyg'otishi"ni ham saqlab qolishdir.

Oskar Uayldning "The Picture of Dorian Gray" romani mazkur muammoni o'rganish uchun qulay material hisoblanadi. Asarda estetizm, axloq, go'zallik, yoshlik, insonning ichki dunyosi va jamiyatning axloqiy me'yorlari kabi murakkab konseptlar badiiy tasvir vositalari orqali ifodalangan. Shuningdek, roman metafora, epitet, kinoya, paradoks va ramziy obrazlarga boyligi bilan ajralib turadi.

Mazkur tadqiqotning o'ziga xos jihati shundaki, roman asosida uch xil tarjima strategiyasi qiyoslanadi:

1. ingliz tilidan o'zbek tiliga inson tarjimoni tomonidan amalga oshirilgan tarjima;

2. ingliz tilidan xitoy tiliga inson tarjimoni tomonidan amalga oshirilgan tarjima;

3. ayni parchalar sun'iy intellekt yordamida o'zbek va xitoy tillariga tarjima qilinganda yuzaga keladigan variantlar.

Bunday qiyoslash inson va sun'iy intellekt tarjimasining nafaqat ikki til doirasida, balki ingliz–o'zbek va ingliz–xitoy til juftliklari kesimida ham farqlarini aniqlash imkonini beradi.

1. Tadqiqotning maqsadi va vazifalari

Tadqiqotning asosiy maqsadi — "The Picture of Dorian Gray" romanidagi badiiy birliklarning inson tarjimoni va sun'iy intellekt tomonidan o'zbek hamda xitoy tillariga tarjima qilinishidagi o'xshash va farqli jihatlarni aniqlash.

Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

- badiiy tarjimaning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash;
- inson tarjimoni va sun'iy intellekt tarjimasining nazariy asoslarini ko'rib chiqish;
- roman matnidagi metafora, epitet, frazeologizm va madaniy birliklarni aniqlash;
- ularning o'zbek va xitoy tarjimalaridagi ifodasini qiyoslash;
- inson tarjimonining kontekstual va estetik qarorlarini tahlil qilish;
- sun'iy intellekt tarjimasining semantik va grammatik aniqligini baholash;
- AI tarjimasida yuzaga keladigan tipik xatolarni aniqlash;
- inson va AI tarjimasining kuchli va zaif tomonlarini belgilash;
- badiiy tarjima uchun inson–AI hamkorligiga asoslangan model taklif qilish.

2. Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda qiyosiy-tahliliy, lingvostilistik, semantik, kontekstual va tarjimashunoslik metodlaridan foydalaniladi.

Tahlil uchun roman matnidan badiiy jihatdan muhim bo'lgan parchalar tanlanadi. Har bir parcha quyidagi to'rt komponent asosida qiyoslanadi:

№	Manba matn	Inson tarjimasi	AI tarjimasi	Tahlil mezoni
1	Inglizcha original	O'zbekcha tarjima	AI o'zbekcha tarjimasi	Semantik ekvivalentlik
2	Inglizcha original	Xitoycha tarjima	AI xitoycha tarjimasi	Semantik ekvivalentlik
3	Metafora	Inson tarjimasi	AI tarjimasi	Obrazlilik
4	Frazeologizm	Inson tarjimasi	AI tarjimasi	Kontekst
5	Madaniy birlik	Inson tarjimasi	AI tarjimasi	Madaniy adaptatsiya

Tadqiqotda AI tarjimasini baholashda bir nechta mezon taklif qilinadi:

1. Semantik aniqlik – asl ma'noning saqlanish darajasi.

2. Uslubiy ekvivalentlik – muallif uslubining tarjimada qay darajada saqlanishi.

3. Badiiy obrazlilik – metafora, epitet, ramz va boshqa poetik vositalarning qayta yaratilishi.

4. Kontekstual adekvatlik – birlikning faqat lug'aviy emas, balki kontekstual ma'nosining berilishi.

5. Madaniy ekvivalentlik – manba madaniyatiga xos birliklarning tarjimada to‘g‘ri ifodalanishi.

6. Tabiiylik – tarjimaning maqsad tilida tabiiy va o‘quvchiga tushunarli bo‘lishi.

3. Badiiy tarjimada inson tarjimonining roli

Inson tarjimoni badiiy matnni tarjima qilishda faqat lingvistik bilimlardan foydalanmaydi. U asarning tarixiy, madaniy va estetik kontekstini ham hisobga oladi.

Masalan, “The Picture of Dorian Gray” romanida “beauty”, “youth”, “soul”, “sin”, “pleasure” kabi tushunchalar alohida-alohida leksik birliklar sifatida emas, balki romanning umumiy falsafiy konsepsiyasi bilan bog‘langan holda qo‘llanadi.

Inson tarjimoni bunday birlikni tarjima qilishda butun asar kontekstini hisobga olishi mumkin. Shu sababli bir xil so‘z turli vaziyatlarda turlicha tarjima qilinishi ehtimoli mavjud.

Bundan tashqari, inson tarjimoni muallifning kinoyasi yoki yashirin ma’nosini anglash imkoniyatiga ega. Masalan, Uayld ijodiga xos paradoksal fikrlar so‘zma-so‘z tarjima qilinganda grammatik jihatdan to‘g‘ri, ammo estetik jihatdan zaif natija berishi mumkin.

Demak, badiiy tarjimada inson tarjimonining asosiy ustunligi **kontekstual interpretatsiya** va **estetik qaror qabul qilish**qobiliyatidir.

4. Sun’iy intellekt tarjimasining imkoniyatlari

Sun’iy intellektga asoslangan zamonaviy tarjima tizimlari katta hajmdagi matnlarni qisqa vaqt ichida qayta ishlash imkoniyatiga ega. Ular grammatik konstruksiyalarni aniqlash, so‘zlar o‘rtasidagi sintaktik munosabatlarni tahlil qilish va keng tarqalgan birikmalar uchun mos tarjima variantlarini taklif qilishda samarali bo‘lishi mumkin.

AI tarjimasining asosiy afzalliklari quyidagilardan iborat:

- tezkorlik;
- katta hajmdagi matnni qayta ishlash;
- terminologik izchillik;
- grammatik strukturalarni tanish;
- bir nechta tarjima variantini taklif qilish;
- dastlabki tarjima loyihasini yaratish.

Biroq badiiy matnda AI ayrim muammolarga duch kelishi mumkin.

Masalan, metaforik birliklar so‘zma-so‘z tarjima qilinishi, frazeologizmlar esa ularning lug‘aviy ma’nosi asosida berilishi mumkin. Shuningdek, kinoya va yashirin ma’no har doim ham to‘g‘ri aniqlanmasligi mumkin.

Shuning uchun AI tarjimasining grammatik jihatdan to‘g‘ri bo‘lishi uning badiiy jihatdan adekvat ekanligini anglatmaydi.

5. O‘zbek va xitoy tillariga tarjima qilishdagi qiyosiy jihatlar

Ingliz tilidan o‘zbek va xitoy tillariga tarjima qilish turli lingvistik va madaniy tizimlar o‘rtasidagi vositachilikni talab qiladi.

O‘zbek tili agglutinativ til bo‘lib, grammatik ma’nolar ko‘pincha qo‘shimchalar orqali ifodalanadi. Ingliz tilidagi analitik konstruksiyalarni o‘zbek tiliga tarjima qilishda sintaktik qayta qurish talab etiladi.

Xitoy tilida esa grammatik ma’nolarning katta qismi so‘z tartibi, kontekst va funksional birliklar orqali ifodalanadi. Shu sababli ingliz tilidagi murakkab gaplarni xitoy tiliga tarjima qilishda ham strukturaviy transformatsiyalar yuzaga keladi.

Masalan, ingliz tilidagi:

“He looked at the picture with a strange feeling.”
jumlasi o‘zbek tilida:

“U portretga g‘alati bir tuyg‘u bilan qaradi.”
tarzida tabiiy ifodalanishi mumkin.
Xitoy tilida esa:

“他带着一种奇异的感觉凝视着那幅画。”
kabi variant yuzaga kelishi mumkin.

Bu misolda asosiy ma’no saqlangan bo‘lsa-da, tillarning sintaktik va uslubiy imkoniyatlari turlicha ishlatilgan.

6. Metaforalarning tarjimasida inson va AI farqi

“The Picture of Dorian Gray” romanining muhim xususiyatlaridan biri uning metaforik tilidir.

Metafora tarjimasida uchta asosiy strategiya kuzatilishi mumkin:

1. metaforani aynan saqlash;
2. metaforani ma’no jihatdan ekvivalent obraz bilan almashtirish;
3. metaforani izohlovchi yoki neytral ifoda bilan berish.

Inson tarjimoni ko‘pincha birinchi yoki ikkinchi strategiyani tanlashi mumkin. AI esa mavjud lingvistik moslikka qarab metaforaning so‘zma-so‘z ekvivalentini tanlash ehtimoli yuqori.

Natijada AI tarjimasi semantik jihatdan tushunarli bo‘lsa-da, originaldagi estetik ta’sirning bir qismi yo‘qolishi mumkin.

Masalan:

Original:
“His soul seemed to have grown sick.”
Bu jumlada “soul” va “sick” birliklari jismoniy emas, metaforik ma’noda qo‘llangan.
So‘zma-so‘z tarjima:

“Uning ruhi kasal bo‘lib qolgandek edi.”
semantik jihatdan to‘g‘ri bo‘lishi mumkin.
Biroq inson tarjimoni kontekstga qarab:

“Uning qalbini qandaydir dard egallagandek edi.”
kabi badiiyroq variantni tanlashi mumkin.
Ikkinchi variant originaldagi emotsional va metaforik yukni kuchliroq saqlashi ehtimol.

7. Frazeologik birliklar tarjimasi

Frazeologizmlar badiiy tarjimaning eng murakkab birliklaridan biridir. Chunki ularning ma'nosi tarkibidagi alohida so'zlarning yig'indisidan kelib chiqmasligi mumkin.

Inson tarjimoni maqsad tilidagi funksional ekvivalentni topishga harakat qiladi.

AI esa ba'zan frazeologizmni literal tarjima qilishi mumkin. Bunday holatda grammatik jihatdan to'g'ri, ammo tabiiy bo'lmagan tarjima yuzaga keladi.

Shu nuqtai nazardan tarjima sifatini quyidagi formula orqali baholash mumkin:

Tarjima sifati = semantik aniqlik + kontekstual adekvatlik + uslubiy ekvivalentlik + tabiiylik.

Faqat semantik aniqlikning yuqori bo'lishi badiiy tarjimaning yuqori sifatini kafolatlamaydi.

8. Madaniy birliklarning tarjimasi

"The Picture of Dorian Gray" XIX asr oxiridagi ingliz jamiyati, estetik qarashlari va ijtimoiy munosabatlarini aks ettiradi. Shuning uchun asardagi ayrim birliklar ingliz madaniy kontekstiga bevosita bog'liq.

Bunday birliklarni o'zbek va xitoy tillariga tarjima qilishda tarjimon:

- transliteratsiya;
- izohlash;
- funksional ekvivalent;
- madaniy adaptatsiya;
- umumlashtirish

kabi strategiyalardan foydalanishi mumkin.

Inson tarjimoni maqsad auditoriyasining bilim darajasini hisobga olgan holda strategiya tanlashi mumkin. AI esa ko'pincha statistik yoki kontekstual ehtimollik asosida variant yaratadi.

Shuning uchun madaniy birliklar AI va inson tarjimasi o'rtasidagi farqni aniqlash uchun eng samarali tahlil obyektlaridan biridir.

9. Inson va AI tarjimasining qiyosiy modeli

Tadqiqot natijalarini quyidagi model asosida umumlashtirish mumkin:

Mezon	Inson tarjimoni	Sun'iy intellekt
Tezlik	O'rtacha	Juda yuqori
Grammatik aniqlik	Yuqori	Yuqori
Leksik izchillik	Yuqori	Juda yuqori
Kontekstni anglash	Juda yuqori	Yuqori
Metaforani talqin qilish	Juda yuqori	O'rtacha/Yuqori
Kinoyani anglash	Yuqori	O'zgaruvchan
Madaniy adaptatsiya	Yuqori	O'zgaruvchan
Badiiy uslubni saqlash	Juda yuqori	O'rtacha
Katta hajmdagi matnni qayta ishlash	Sekinroq	Juda yuqori
Ijodiy transformatsiya	Juda yuqori	O'zgaruvchan

Mazkur jadvaldan ko‘rinadiki, inson va AI tarjimasini “qaysi biri yaxshi?” degan ikki qutbli savol asosida baholash yetarli emas. Ularning imkoniyatlari turli vazifalarda turlicha namoyon bo‘ladi.

10. Gibrid tarjima modeli

Tadqiqot doirasida badiiy tarjima uchun inson–AI gibrid modeli taklif qilinadi.

Model quyidagi bosqichlardan iborat:

1-bosqich — Original matnni tahlil qilish

↓

2-bosqich — AI yordamida dastlabki tarjima

↓

3-bosqich — Inson tarjimoni tomonidan semantik tekshiruv

↓

4-bosqich — Metafora, ramz va frazeologizmlarni qayta ishlash

↓

5-bosqich — Madaniy kontekstni moslashtirish

↓

6-bosqich — Uslubiy va estetik tahrir

↓

7-bosqich — Yakuniy inson tahriri

Ushbu modelda AI tarjimonning o‘rnini to‘liq egallamaydi. Aksincha, u tarjimonning yordamchi vositasi sifatida ishlatiladi.

Xulosa. “The Picture of Dorian Gray” romanining o‘zbek va xitoy tarjimalari asosida olib boriladigan qiyosiy tahlil inson tarjimoni va sun’iy intellekt tarjimasi o‘rtasidagi farqlarni aniqlash uchun muhim ilmiy imkoniyat yaratadi.

Dastlabki nazariy tahlil shuni ko‘rsatadiki, sun’iy intellekt tarjima jarayonida tezkorlik, grammatik moslik, leksik izchillik va katta hajmdagi matnni qayta ishlash bo‘yicha muhim afzalliklarga ega. Shu bilan birga, badiiy matnning chuqur semantik qatlamlari, metaforik ma’nosi, kinoyasi, ramziy tizimi va madaniy kontekstini to‘liq qayta yaratish masalasida inson tarjimonining interpretativ imkoniyatlari alohida ahamiyat kasb etadi.

Ayniqsa, Oskar Uayldning individual uslubi va estetizm falsafasi bilan bog‘liq birliklarning tarjimasida faqat lug‘aviy ekvivalentlikka asoslanish yetarli emas. Bunday holatlarda tarjimon asarning umumiy konsepsiyasi, personajlar psixologiyasi, tarixiy-madaniy kontekst va maqsad auditoriyasining idrokini hisobga olishi zarur.

Shu sababli zamonaviy tarjimashunoslikda asosiy masala inson tarjimonini sun’iy intellekt bilan almashtirish emas, balki ularning kuchli jihatlarini birlashtirishdan iborat

bo‘lishi mumkin. AI dastlabki tarjimani yaratish, variantlarni taqqoslash va terminologik izchillikni ta’minlashda samarali vosita bo‘lsa, inson tarjimoni yakuniy semantik, stilistik, madaniy va estetik qarorlarni qabul qiluvchi subyekt sifatida qoladi.

Shunday qilib, **inson + sun’iy intellekt** modeli badiiy tarjimaning kelajakdagi istiqbolli yo‘nalishlaridan biri sifatida qaralishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar uchun tavsiya etiladigan manbalar

1. Wilde, O. The Picture of Dorian Gray. London: Ward, Lock and Co.
2. Baker, M. In Other Words: A Coursebook on Translation. Routledge.
3. Bassnett, S. Translation Studies. Routledge.
4. Newmark, P. A Textbook of Translation. Prentice Hall.
5. Nida, E. A. Toward a Science of Translating. Brill.
6. House, J. Translation Quality Assessment: Past and Present. Routledge.
7. Venuti, L. The Translator’s Invisibility: A History of Translation. Routledge.
8. Toury, G. Descriptive Translation Studies and Beyond. John Benjamins.
9. Hutchins, W. J. Machine Translation: A Brief History.
10. Zamonaviy neyron mashina tarjimasi va generativ AI tarjimasiga bag‘ishlangan ilmiy tadqiqotlar.